

Vladimir Zorić

HOTEL NA IVICI PROVALIJE: JUGOSLOVENSKA SVEDOČANSTVA O MAĐARSKOM USTANKU 1956. GODINE

Apstrakt: Ovaj rad analizira jugoslovenska svedočanstva o mađarskom ustanku 1956. u kontekstu filozofskih i poetičkih razmatranja o prirodi gostoprimstva. Kant je artikulirao ideju univerzalnog gostoprimstva kao normativni ideal koji treba da obezbedi trajni mir u svetu. Međutim, takvo političko gostoprimstvo, koje je zasnovano na jasnom razgraničenju uloga gosta i domaćina, lako se urušava u krizama poput ratova i revolucija kada domaćini i gosti silom prilika menjaju uloge. Svest o krhkosti gostoprimstva jasno je izrazio Lukač metaforom hotela na ivici provalije, a alternativu je artikulirao Derida idejom bezuslovnog, duhovnog gostoprimstva, gde domaćin i gost dragovoljno menjaju uloge oslobađajući se dogmatizma. Mađarski ustanak 1956. godine je jugoslovensku politiku neutralnosti i univerzalnog gostoprimstva stavio pred ozbiljne izazove, ali je takođe pružio priliku piscima da tu krizu poetički izraze i prevaziđu. Sa jedne strane, mađarski političari, ali i obični građani, bili su gosti u Jugoslaviji i u tom statusu su bili uslovljeni i u krajnjoj liniji iznevereni. Sa druge strane, jugoslovenski novinari i pisci su kao gosti u Mađarskoj stekli posebne uvide, koji su bili nedostupni običnim posetiocima u redovnim okolnostima. Dnevničke beleške Dobrice Čosića *Sedam dana u Budimpešti* [1957] i roman Ivana Ivanjija *Jedna mađarska jesen* [1986], zajedno sa svojim publicističkim nastavcima, artikuliraju trostruki dijalog: sa učesnicima ustanka, sa jugoslovenskim vlastima tog vremena, ali i sa sopstvenim iskustvom raspada Jugoslavije. Središnja figura u oba svedočanstva je imaginarni jugoslovenski hotel na ivici mađarske provalije koji tokom vremena i sam završava u provaliji građanskog rata devedesetih godina.

Ključne reči: gostoprimstvo, hotel, dijalog, mađarski ustanak, Dobrica Čosić, Ivan Ivanji, Imanuel Kant, Đerđ Lukač

Gostoprimstvo je proizvod političkog dijaloga, ali i uslov mogućnosti politike kao takve. U raspravi *Ka večnom miru* [Zum ewigen Frieden, 1795], Kant je formulisao standard gostoprimstva koji obezbeđuje mir:

svako treba da ima pravo da *poseti* bilo koje mesto (Kant 2002: 21–22). Bilo šta manje od tog standarda, na primer eventualno pravo domaćina da odbije posete u kojima nema agresivne namere, značilo bi stvaranje neprijateljstva tamo gde ga prethodno nije bilo. Sve iznad tog standarda, na primer hipotetičko pravo gosta da njegova poseta pređe u trajni boravak, značilo bi odobrenje kolonizacije. Dakle, uslov mira je političko gostoprimstvo, a uslov političkog gostoprimstva je da domaćin ostane domaćin, te da se gostu dozvoli da bude – i ostane – gost. Domaćin i gost mogu razmenjivati počasti i poklone, mogu i trgovati, ali svoje uloge ne smeju menjati. Strogo regulisane protokole gostoprimstva za strance nalazimo u diplomatiji (ambasade, međudržavne posete), a u autoritarnim sistemima i u svakodnevnom životu (nadzor nad stranim posetiocima). Međutim, kantovski model razdvajanja gosta i domaćina je normativan, ali ne i univerzalno validan. On funkcioniše u svim okolnostima i scenarijima osim u onima koje Kant upravo želi da izbegne, naime u ratu i revolucijama. U takvim okolnostima se politički rituali gostoprimstva brzo urušavaju i domaćin i gost menjaju uloge. Na primer, okupacione vojske se od gostiju pretvaraju u domaćine, a lokalno stanovništvo odlazi u izbeglištvo i tako se od domaćina pretvara u goste. Književnost je u naročitoj meri sposobna da artikuliše ovakve krize jer ona funkcioniše u drugačijem režimu gostoprimstva, u kojem su domaćin i gost do te mere otvoreni jedno za drugo da su spremni da bez ikakvih uslova razmene uloge (Derrida 1997). Književnost može da postupkom oneobičavanja od čitaoca načini gosta u sopstvenom svetu, ali i obrnuto, da mu realističkom iluzijom izgradi imaginarni dom, utočište u otuđenoj stvarnosti. U ovom radu će biti reči o tome kako je jedna od takvih periodičnih kriza, mađarski ustanak iz 1956. godine, dovela do kolapsa konvencionalne međudržavne politike gostoprimstva i kako je u svedočanstvima jugoslovenskih pisaca artikulisan poetičko-politički odgovor.

Mađarski filozof Đerđ Lukač je u svojoj kritičkoj studiji *Razaranje uma* [*Die Zerstörung der Vernunft*, 1954] Šopenhauerovu filozofiju opisao sledećom metaforom: „divan hotel, opremljen svakom vrstom udobnosti, na samoj ivici provalije, ništavila, apsurdna. Svakodnevno posmatranje provalije, između prefinjenih obroka i umetnosti može samo povećati uživanje u suptilnom komforu hotela“ (Lukács 1973: 218–219). Lukač se ovom metaforom nadovezuje na problem transcendentne bezdomnosti koji je formulisao u *Teoriji romana* [*Die Theorie des Romans*, 1920]: čovek je izgubio transcendentni dom i na ivici rupe gde je bio taj dom sada ima hotel. Ali, ovom metaforom Lukač takođe ukazuje i na endemski problem oportunizma i narcisoidnosti građanskih intelektualaca, uključujući i marksiste. Tako je, na primer, nekoliko godina kasnije, u predgovoru

drugom izdanju *Teorije romana* [1962], Lukač istu metaforu upotrebio da se distancira od frankfurtske škole. I za buržoaske marksiste, kaže Lukač, u punoj meri važi ono što je rečeno o Šopenhaueru: njihova filozofija je Hotel Grand Provalija (Lukács 1965: 17).

Ali, Lukačeva metafora se može dodatno razviti: postavlja se pitanje nije li svaki hotel u izvesnom smislu na ivici provalije, zbog inherentne krhkosti političkog gostoprimstva. Igrom slučaja, Lukač je imao priliku da upravo u sopstvenom, socijalističkom okruženju proživi svoju metaforu. U novembru 1956. godine, nakon sovjetske vojne intervencije u Mađarskoj, on je kao ministar kulture i prosvete u svrgnutoj vladi Imrea Nađa [Nagy Imre] potražio utočište u jugoslovenskoj ambasadi, zajedno sa samim Nađom i drugim članovima njegove vlade. Nema sumnje da je to za Lukača bilo relativno neprijatno iskustvo; kasnije će izjaviti: „Čim sam se u ambasadi ispavao par sati, pokajao sam se“ (Lukács 2005: 182–183). Da li je, makar u tim danima, bio sklon da i jugoslovenski socijalizam vidi kao dekadentni hotel na ivici provalije, pri čemu su provaliju činile zemlje lagera? Pitanje ima smisla jer je Jugoslavija, kao neutralna država, imala ambiciju da bude domaćin svima iako to nije uvek bilo u interesu Jugoslavije, a ni njenih gostiju.

Period normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa nakon Staljinove smrti bio je obeležen neobično čestim uzajamnim posetama lidera dve zemlje. Hruščov je 1955. posetio Beograd i sa Titom potpisao deklaraciju o obnovi međudržavnih odnosa na bazi poštovanja suvereniteta i nemešanja u unutrašnje stvari (Mićunović 1977: 525–527). Naredne godine, nakon Hruščovljevog tajnog govora u kojem je, pored osude Staljina, priznata i nepravda naneta Jugoslaviji, Tito je posetio Moskvu i Lenjingrad (Mićunović 1977: 73–93). Na Titovo insistiranje, Hruščov je izdejsstvovao da Staljinov kadar Mačas Rakoši [Rákosi Matyás] bude smenjen sa čela partije a da ga zameni njegov bliski saradnik Erne Gere [Gerő Ernő]. Ipak, detant između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza bio je na krhkim nogama i upravo stoga je bilo potrebno pokazati da su, bez obzira na nedorečenost državnih i partijskih veza, Tito i Hruščov bili u dobrim odnosima. Stoga se u jesen iste godine druženje nastavlja privatnim posetama: Hruščov letuje kod Tita na Brionima, a zatim zajedno nastavljaju odmor na Krimu, uz lov, degustaciju vina i poluzvanične sastanke. Tokom jednog od tih sastanaka dogovoreno je da Jugoslavija ugosti novo rukovodstvo Mađarske i na taj način mu pomogne da se konsoliduje kao poststaljinističko iako je od vrha do dna bilo puno dojučerašnjih staljinista. Hruščovljeva namera je bila da Jugoslaviju kooptira kao privilegovanog regionalnog činioca u rešavanju mađarskog pitanja te da je na taj način postepeno vrati u lager, a Tito se sa svoje strane nadao da će mu to omogućiti da Mađarsku postepeno izvede iz

lagera i povede putem nesvrstanosti, dakako pod njegovim vođstvom. Obojica su, međutim, prevideli da za razliku od Sovjetskog Saveza i Jugoslavije politička opozicija u Mađarskoj nije bila likvidirana već samo razvlašćena, ali i dalje prisutna i nezadovoljna. Intelektualci su svoje nezadovoljstvo artikulisali tokom letnjih meseci u okviru Petefi kruga, a okidač za početak pobune u oktobru je bila rehabilitacija i ponovna sahrana Lasla Rajka [Rajk Lászlo], partijskog vođe koji je 1949. optužen i pogubljen kao titoistički špijun (Dimić 2014; Reuter-Hendrichs 1985).

Dok je Mađarska tonula u krizu, mađarsko rukovodstvo je obilazilo jugoslovenske gradove, sajmove i fabrike ne skrativši posetu ni za jedan jedini dan. Na povratku u Budimpeštu sačekale su ih masovne demonstracije studenata i štrajkovi radnika koji su marširali sa Košutovim grbom i zahtevom za odlazak sovjetskih trupa sa mađarske teritorije. Srušen je Staljinov spomenik, a pale su i brojne žrtve, najviše kod zgrade parlamenta, gde se pucalo na narod, i pred gradskim komitetom komunističke partije gde je isti taj 'narod' linčovao veći broj funkcionera i oficira bezbednosti. Sovjetske trupe stacionirane u Mađarskoj su na poziv vlasti intervenisale, a zatim se privremeno povukle. Vlada je pala, a novi premijer Imre Nađ, protivno sovjetskim očekivanjima, nije uspeo da stabilizuje situaciju već je demonstrantima činio ustupke, te je na kraju proglasio višepartijski sistem i izlazak Mađarske iz Varšavskog pakta. U tom momentu sovjetsko rukovodstvo je donelo odluku da ponovo vojno interveniše, a Hruščov je tajno otputovao na Brione da obezbedi Titovu podršku. Suočen sa mogućnošću restauracije kapitalizma u neposrednom susedstvu, Tito je podržao intervenciju, iako uz značajne rezerve (Mićunović 1977: 156–163). Druga sovjetska vojna intervencija je bila silovita i brzo je skršila otpor ustanika. Nađ i članovi njegove vlade sa porodicama su već u prvim satima sovjetskog udara zatražili azil u jugoslovenskoj ambasadi. Nakon konsultacija sa jugoslovenskim rukovodstvom, azil im je odobren. Tadašnji poslanik Dalibor Soldatić je tako predao akreditive novom premijeru Janošu Kadaru [Kádár János], a istovremeno je u ambasadi čuvao starog premijera Nađa. U maloj zgradi na Trgu heroja smešten je skoro ceo Nađov kabinet, kao i sedamnaest žena i petoro dece. U jednom trenutku, sovjetski tenk je otvorio vatru na ambasadu: od metka koji je pogodio prozor poginuo je kulturni ataše Milenko Milovanov. U želji da se oslobodi neugodnih gostiju, Jugoslavija je sklopila sporazum sa Kadarovom vladom prema kojem je Nađova grupa slobodna da napusti ambasadu sa zvaničnim garancijama da neće biti krivično gonjeni. Međutim, članovi svrgnute vlade nisu stigli svojim kućama jer ih je odmah po izlasku iz ambasade otela jedinica sovjetske vojne policije i, uprkos protestu jugoslovenskog diplomatskog osoblja, sprovela na nepoznatu lokaciju u Rumuniji. Nađ

je kasnije vraćen u Mađarsku i na montiranom procesu osuđen na smrt i obešen, zajedno sa trojicom saradnika. Deo tereta su morale da podnesu i mađarske izbeglice u Jugoslaviji. Oko 20.000 izbeglica, rešenih da preko Jugoslavije pređu u Austriju i dalje na Zapad, najpre je smešteno u hotele i policijskim merama izolovano od jugoslovenske javnosti. Kada je počela turistička sezona, premešteni su u barake sa znatno lošijim uslovima za život, a na kraju su, u koordinisanoj akciji sa izaslanicima Kadarove vlade, ubeđivani da se vrate u Mađarsku (Kovačević 2003).

Ako ostavimo po strani teške posledice sovjetske intervencije u samoj Mađarskoj, teško je zamisliti gori ishod krize za Jugoslaviju, pa i za Tita, kao višestrukog domaćina. Najpre, primajući u goste mađarsko rukovodstvo, on je uložio svoj kredibilitet u podršku jednoj vladi koja je bila toliko slaba da je praktično smenjena odmah po povratku u svoju zemlju. Zatim, primajući Hruščova, dao je legitimitet intervencionističkoj politici velikih sila što je do te mere bilo suprotno jugoslovenskim principima nemešanja da je bio prinuđen da tu podršku naknadno relativizuje u govoru u Puli. Odobravanjem azila Nađovoj grupi, izložio se kritici sovjetskog rukovodstva da je zapravo sve vreme podržavao mađarski ustanak (Mićunović 1977: 172–173). Okončanjem tog azila, jednako kao i prilično mlakim prijemom izbeglih ustanika u samoj Jugoslaviji, izložio se kritici zapadnih diplomata i medija da nije učinio dovoljno za njih (Mićunović 1977: 464; Kovačević 2003: 99–100). Mađarski intelektualci u egzilu su podeljeni u ocenama jugoslovenskog političkog gostoprimstva: dok jedni veruju da je Jugoslavija bila *prevareni* domaćin (Fejtő 1966: 262–267), koji je u dobroj veri činio sve za svoje goste, ali je bio izigran od strane sovjetskog rukovodstva, drugi, mahom konzervativci, smatraju da je odigrala neslavnu ulogu *prevarnog* domaćina, to jest da je iz želje da sačuva imidž jedine reformske države sve vreme delovala u dosluhu sa sovjetskim rukovodstvom (Gaty 2006: 192). Najuverljivijim se ipak čini stanovište levičarski orijentisanih emigranata koji tvrde da je Jugoslavija prokockala svoj reformski kredibilitet i umesto preuzimanja vođstva u Srednjoj Evropi izabrala politiku laviranja koja ju je stavila pred nerešive moralne izazove (Fehér i Heller 1983: 53–58). Drugim rečima, Jugoslavija je najpre potajno odustala od herojske slike koju je stvorila o samoj sebi, a tek potom izneverila očekivanja svojih političkih gostiju.

Međutim, do krize političkog gostoprimstva nije došlo samo u Jugoslaviji već i u Mađarskoj. Dok je jugoslovenski vrh organizovao pomenute posete, jedna grupa novinara je poslana u Budimpeštu da izveštava o ustanku. Od njih se očekivalo da utvrde ideološku prirodu događaja i da izveste, najpre partiju, a onda i jugoslovensku javnost, da li je reč o revoluciji ili kontrarevoluciji. U redovnim okolnostima, ovakve posete su podlegale nepisanim pravilima gostoprimstva u autoritarnim

državama. Posetilac nije dolazio kao pojedinac, na vlastitu inicijativu, već kao delegat svoje zemlje, na poziv zemlje domaćina (Enzensberger 1974). Takav delegat je u svakom smislu bio povlašćen u odnosu na lokalno stanovništvo: dobijao je smeštaj u najboljim hotelima i vaučere koji su mu davali pravo da kupuje u luksuznim radnjama za strance a često i ličnog šofera. Zauzvrat, delegat je odustajao od slobode kretanja i pristajao da se drži programa posete i da mu bude dodeljen lični pratilac, koji je objedinjavao funkcije čuvara, prevodioca i vodiča. Ovakvim tutorskim gostoprimstvom, delegat se suštinski izolovao od svakog dubljeg kontakta sa društvenom stvarnošću zemlje koju posećuje, a naročito od potencijalno kompromitujućih fenomena koje je domaćin želeo da sakrije. Ali, pod teretom događaja, u Mađarskoj se u oktobru 1956. sistem delegatskog gostoprimstva urušio: posetioci su *de facto* dobili slobodu kretanja, a da pritom nisu izgubili privilegije. Kao gosti, jugoslovenski novinari su zatekli jednu metežnu stvarnost koja se opire bilo kakvoj definiciji. Novinar *Politike* Đuka Julius je ovako opisao stanje u Budimpešti: „Kako se samo na momente sve zaplitalo i mešalo, tako da smo napinjali mozak i nerve pokušavajući da shvatimo šta se zapravo događa, o čemu je reč, kuda sve to vodi...” (Julius 1956: 3). U nemoći pred polimorfnom, fluktuirajućom stvarnošću masovne pobune, intelektualac na kraju kapitulira i prelazi u opis lične zbunjenosti, otuđenja, što je istovremeno trenutak istine, čestitog odustajanja u kojem novinar pruža ruku piscu.

U tom poduhvatu su sa književne tačke gledišta naročito značajni izveštaji Dobrice Ćosića i Ivana Ivanjija. Njihovo iskustvo u ustanku postalo je predmet trostrukog dijaloga: a) dijaloga sa akterima ustanka; b) dijaloga sa jugoslovenskim vlastima; c) međusobnog dijaloga o dugoročnim implikacijama mađarskog ustanka u jugoslovenskom kontekstu. Stoga najpre treba reći nešto o okolnostima koje su ovu dvojicu pisaca odvele u Mađarsku i o njihovom boravku u grotlu ustanka, a zatim i o njihovoj književnoj transpoziciji tih događaja koja spaja dijalog i gostoprimstvo.

Ćosić je igrom slučaja u Budimpeštu doputovao 23. oktobra, na dan početka ustanka, kako bi učestvovao na kongresu istočnoevropskih pisaca i kolege iz zemalja lagerske upoznavao sa jugoslovenskim dostignućima na polju umetničkih sloboda. Odseo je, zajedno sa drugim piscima, u luksuznom hotelu Grand na dunavskom ostrvu Margit Sziget, koje se nalazi blizu centra grada, ali je prilično izolovano od njega. Ćosiću je ubrzo bilo jasno da od kongresa neće biti ništa, ali je zato imao priliku da između hotelskih obroka prisustvuje prvim masovnim okupljanjima i posmatra kako demonstranti ruše Staljinov spomenik i raznose njegove komade kao suvenire. Odbio je ponudu hotelske uprave da ga evakuišu pod izgovorom da je dužnost gosta da ne okrene leđa domaćinu u

neprilici. Međutim, kada je isti zahtev stigao od jugoslovenskih vlasti, tačnije od partije, Čosić se povinovao i 31. oktobra napustio Budimpeštu.

Ivanji je u Mađarsku stigao nekoliko dana nakon Čosića, kao novinar novoosnovanog omladinskog lista *Mladost*. Putovao je vozom sa spavaćim kolima sve do predgrađa Budimpešte, ali je zbog blokade pruge kompozicija morala da se vrati u Kečkemet, nekih 100 kilometara južno od glavnog grada. Ivanji se u Kečkemetu priključio grupi jugoslovenskih novinara koji su iz Beograda krenuli kolima *Politike* i zatim su svi zajedno nastavili put ka Budimpešti. Ivanji će kasnije opisati živopisnu scenu: redakcijski automobil, američko vozilo marke ford, iz predostrožnosti okićen jugoslovenskom zastavom, kretao se prema gradu u kojem se vodila borba za dušu socijalizma. Stigavši u Budimpeštu, grupa je odsela u hotelu više nego simboličnog naziva, Beke (Mir). Ivanji je, dakle, propustio početak ustanka, ali je prisustvovao masakru ispred Gradskog komiteta kada je taj ustanak poprimio obeležje odmazde. Poput Čosića, i Ivanji je opozvan iz Mađarske, 3. novembra, neposredno pred početak druge sovjetske intervencije.

Pogledajmo sada tekstualnu hronologiju Čosićevih i Ivanjijevih zapisa o ustanku. Oba pisca su, prema sopstvenoj tvrdnji, po povratku u Jugoslaviju najpre podnela izveštaj jugoslovenskim službama bezbednosti, što je predstavljalo nepisano pravilo, tačnije uslov za dozvolu da uopšte napuste zemlju (Čosić 2000: 115–116; Ivanji 2016: 15). Čosić je to učinio samostalno, a Ivanji je svoje utiske inkorporirao u izveštaj koji je u ime novinarske grupe podneo Đuka Julius. Ne raspoložemo ni jednim ni drugim izveštajem, ali nema indicija da se oni drastično razlikuju od tekstova koje su kasnije objavili. Nakon tog prvog izveštaja, oba pisca su svoje utiske predstavila široj javnosti u feljtonima, Čosić u *Borbi* (novembar), a Ivanji u nedeljniku *Mladost* (oktobar–novembar). Zatim je usledila i književna transpozicija. Već naredne, 1957. godine, Čosić je svoje novinske tekstove sabrao i objavio kao skup dnevnčkih zabeleški u knjizi *7 dana u Budimpešti* i pridodao im i nepročitani referat za kongres. Ivanji je svoj istorijski roman, *Jedna mađarska jesen*, objavio znatno kasnije, 1986. godine, na tridesetogodišnjicu ustanka. Naknadno, u starosti, oba pisca su se vratila toj temi u publicističkim radovima: Čosić u *Piščevim zapisima*, a Ivanji u obimnoj dokumentarnoj hronici *Mađarska revolucija 1956*. U tim publicističkim radovima i Čosić i Ivanji između ostalog tvrde da su razgovori koje su vodili Titu poslužili kao pripremni materijal za sastanak sa Hruščovim i da je baš taj izveštaj presudno uticao na Titov stav (Čosić 2000: 116; Ivanji 2016: 69). Malo je verovatno da ćemo sa sigurnošću saznati čiji je izveštaj završio na Titovom i Rankovićevom stolu; nije nezamislivo da je jugoslovensko rukovodstvo imalo uvid u oba izveštaja. Sa književnoteorijske tačke

gledišta, zanimljivija je neobična kružna struktura u kojoj pisac preko tajnog izveštaja politički formira upravo onu istorijsku stvarnost koju zatim u književnom delu formira mimetički.

Pre analize Ćosićevih *7 dana u Budimpešti* i Ivanjijeve *Jedne mađarske jeseni* uputno je istaći neke njihove razlike. I Ćosić i Ivanji svoja sećanja dopunjuju naknadno prikupljenim dokumentarnim materijalom, ali tu građu oblikuju različitim narativnim postupkom. Ćosić se strogo drži modernističkog pristupa: konstituiše jedinstvenu, i to vlastitu, tačku gledišta i sve detalje prelama kroz prizmu svoje stilske i ideološke svesti. Ivanji se odlučuje za tradicionalniji koncept svezajućeg pripovedača koji slobodno manipuliše tačkama gledišta na različitim stranama sukoba, ali mahom prati jednu centralnu fokalizacionu svest, koja je zapravo njegov *alter ego*. Takođe, različita je i epistemološko-stilska obrada utisaka ovih fokalizatora: dok Ćosić redovno poseže za oneobičavanjem, ponekad do granice artificijelnosti, Ivanji se oslanja na realističke konvencije, koje često proizvode stereotipne, pa čak i trivijalne asocijacije. Dva pisca se donekle razlikuju i po političkom tumačenju događaja: i jedan i drugi nakon znatnog kolebanja dolaze do pravovernog, jugoslovenskog zaključka da je u nacionalnom ustanku Mađara prevagnuo šovinizam, ali dok Ćosić taj šovinizam vidi u rusofobiji, Ivanjiju mnogo više smeta antisemitizam. Ono što je zajedničko obojici pisaca jeste tema ugroženog gostoprimstva koja poprima i političko i poetičko obličje.

U Ćosićevoj prozi, kriza političkog gostoprimstva je artikulisana prevashodno kroz lirske deskriptivne pasaže sa snažnim simboličkim nabojem. Neposredno po dolasku, još uvek mirna Budimpešta mu se ukazuje kao starac koji mostovima, kao rukama, grli gosta – Dunav (Ćosić 1957: 5). Međutim, nakon početka nemira moćna reka postaje zona opasnog previranja, a ostrvo sa hotelom metafora samostojnosti i neutralnosti. Upravo sa tog ostrva, dok granate lete preko njega, Ćosić vidi Dunav pritisnut mokrom i gustom maglom, što je diskretni ambijentalni pokazatelj ideološke dubioznosti pobune, odnosno nesposobnosti jugoslovenskog subjekta da razluči šta je tu šta (Ćosić 1957: 25). Kada se ta magla konačno razide, Ćosić vidi dvostruki tok: reku koja teče ispod mostova i tenkove koji teku po mostovima (Ćosić 1957: 20, 35). Za razliku od Ćosića, Ivanji projektuje simbolični hotel na točkovima: jugoslovenski voz koji jezdi kroz mađarsku ravnicu. Pri prelasku granice, junakov udobni vagon-li dobija novu, mađarsku lokomotivu koja ga vozi kroz pobunjena mesta i generiše niz pokretnih slika ustanka. U gotovo nadrealnoj sceni, prilikom kratkog zaustavljanja na jednoj stanici, u vagon uskače uniformisani pripadnik snaga bezbednosti koji je upravo ubio ustanika i, dok se presvlači u civilno odelo radi lakšeg bekstva, od Jugoslovena traži (i dobija) čašicu šljivovice i prijateljski razgovor o iščašenom vremenu u

kojem žive (Ivanji 1986: 90–97). Pripovedač ne propušta da naglasi da je kompozicija izazvala pažnju i kod ustanika među kojima se proneo glas da je reč o jugoslovenskom oklopnom vozu koji hrli u pomoć snagama starog režima (Ivanji 1986: 98). Dakle, u Ćosićevim zapisima, hotel stoji na ostrvu, a ustanak teče oko njega kao nabujala reka; u Ivanjijevom romanu, hotel je salonski vagon koji se kreće po šinama, a revolucija je statična.

Potreba za emancipacijom od tutorstva mađarskih domaćina, odnosno za jugoslovenskim samopotvrđivanjem, vidljiva je i na makroplanu zapleta. Skurilni događaji o kojima pripovedaju i Ćosić i Ivanji bili bi nemogući u okviru funkcionalnog sistema kontrolisanih poseta. Ivanjijev junak Boba je mladi, isprva apolitični jugoslovenski novinar koji u Budimpeštu najpre dolazi u okviru delegatskog sistema, ali u nizu događaja postepeno ispada iz te matrice. Najpre, zaljubljuje se u Mađaricu, Evu, koja mu je bila dodeljena kao vodič, a preko nje otkriva i mađarsku politiku te odustaje kako od ličnog dezangažmana tako i od jugoslovenske neutralnosti. Zatim, kada se ta devojka aktivno uključi u ustanak, mladi Jugosloven je dugo prati u stopu. Na kraju, međutim, Boba ustukne pred njenim revolucionarnim žarom i raskida vezu da bi naknadno saznao da je njegova Mađarica izgubila život u tragičnom incidentu kada je pištolj koji je čistila iznenada opalio, što je jedna verzija metafore o revoluciji koja jede sopstvenu decu. Na sličan način i Ćosić ističe, ne bez uzbuđenja, da je u komešanju ispred zgrade parlamenta izgubio (doduše samo privremeno) prevodioca te da je ostao potpuno sam sa nekoliko mađarskih devojaka (Ćosić 1957: 12). Međutim, Ćosić odlazi korak dalje od Ivanjija i projektuje sliku Jugoslovena kakvim bi želeo da ih vide upravo Mađari. U njegovom dnevniku, Mađari su predstavljeni kao naivni, gotovo detinjasti revolucionari koji traže od svog jugoslovenskog gosta da ih poduči dvema veštinama: ratovanju, na osnovu gerilskog iskustva u Drugom svetskom ratu, te formiranju radničkih saveta, na osnovu nezavisnog puta u socijalizam. Na ove molbe gost odgovara autoironijom („Pa ti se, Dobrice Ćosiću, nisi proslavio vojnički onda kada si to mogao i kada je to bilo mnogo potrebnije“; Ćosić 1957: 8) kao i snebivanjem („Govorili smo im, ponovo su nas slušali, mi smo bili srećni i skromni“; Ćosić 1957: 49).

Treba naglasiti da u svom, dobrim delom imaginarnom, hotelu jugoslovenski pisci ipak ne posmatraju slike na zidovima već gledaju kroz prozor u provaliju masovnog nasilja. To njihove uvide čini različitim od mnogih zapadnih intelektualaca. Hana Arendt je koju godinu pre ustanka uspostavila analogiju između staljinizma i fašizma, kao simetričnih oblika totalitarizma (Arendt 1994). Sa tog teorijskog stanovišta je mađarski ustanak pozdravila kao događaj „koji je osvetlio ogromni

krajolik posleratnog totalitarizma tokom dvanaest dugih dana“ (Arendt 1958: 5). Arent je posebno insistirala na tome da na strani ustanika nije bilo nikakvih značajnijih prestupa: „nekoliko slučajeva javnog vešanja pripadnika službi bezbednosti izvedeno je sa izuzetnom uzdržanošću i selektivnošću“ (Arendt 1958: 28). Jugoslovenski pisci bi ove reči verovatno shvatili kao originalan način da se opiše linč. Tamo gde Arent i većina zapadnih istoričara vide svetlost, Ćosić i Ivanji vide ponor i postavljaju pitanje kako antistaljinizam može preći u fašizam. Arent odvrća pogled od žrtava ustanka zarad očuvanja ideje o njenoj čistoti, a Ćosić i Ivanji na ulicama Budimpešte posmatraju lica ljudi upravo u trenutku dok gledaju leševe i vide bes i ravnodušnost koji se smenjuju.

Kako, dakle, izgleda provalija i kojim se estetskim sredstvima može uprizoriti? Ćosić rušenje Staljinovog spomenika opisuje na krajnje neobičan način: ne govori o tome kako probuđeni narod obara mrtvog tiranina već o tiranskoj masi koja ruši jednu živu skulpturu, čiji se metal oglašava bolnim jekom: „Mase su jurnule na tu bronzanu telesinu bez čula i nervnog sistema i počele da je gaze, tuku, grebu, histerično, ludački, trijumfalno [...] kuka i ječi Staljin u bronzi. Onim večnim, zato i mrtvim i zato neuzbudljivim jaukom metala“ (Ćosić 1957: 17). Na sličan način, Ivanjijev junak skreće pogled sa obešenog pripadnika službe bezbednosti na ljude koji ga posmatraju: „uzalud pokušava na njihovim licima da nađe izraze zabezbečnosti, odbojnosti ili bar čuđenja. [...] svi nemo stoje pred neočekivanim prizorom kao da posmatraju nešto, doduše ne baš očekivano, ali nimalo senzacionalno“ (Ivanji 189–190). Sa jedne strane Ćosićeve dnevničke beleške *7 dana u Budimpešti* pokazuju da jedno ambiciozno, modernističkim duhom i prosedeom izvedeno delo može nastupati sa savršeno konformističkih pozicija. I obratno, Ivanjijev roman *Jedna mađarska jesen* pokazuje kako jedna prilično tradicionalna narativna struktura, inertna i po zapletu i po narativnom postupku, može dovesti u pitanje ideološke stereotipe svog vremena.

Ćosić i Ivanji, koji su se poznavali još od 1947. godine (Ivanji 2024: 34), u Budimpešti su boravili i kretali se odvojeno, ali i jedan i drugi navode da su im se putanje srele 30. oktobra u jugoslovenskoj ambasadi i da su tom prilikom razmenili iskustva i utiske o ustanku (Ćosić 1957: 59; Ivanji 2016: 136). O čemu su mogli da razgovaraju? Verovatno o tome kako se za samo nekoliko dana od raskomadnanog spomenika došlo do raskomadanih tela ili o nekoj od varijacija na to pitanje. Međutim, oni su na posredan način svoj dijalog nastavili u godinama i decenijama nakon ustanka. Sam naslov Ivanjijevog romana je aluzija na jednu scenu iz Ćosićevog dnevnika. Dok sluša kako glumac nedavno snimljenog filma *Budimpeštansko proleće*, o ljubavi Mađara i Jevrejke, recituje patriotske stihove pred ponesenom masom Ćosić postavlja retoričko pitanje:

„Kakav li će biti film koji će se zvati *Budimpeštanska jesen*?” (Ćosić 1957: 9). Ivanjijev roman, *Jedna mađarska jesen*, u dobroj meri daje odgovor na to pitanje: taj film će biti o mađarskom antisemitizmu. Štaviše, Ivanji uključuje Ćosića u svoj roman na sasvim direktan način, kao jednog od fokalizatora, inkorporirajući pritom njegova zapažanja u svoj prozni tekst. Dobar primer kako se takav oblik citatnosti može upotrebiti za ironijske efekte jeste scena sa sobaricom u Hotelu Grand. U svom dnevniku, Ćosić beleži redak trenutak istinskog dijaloga kada mu sobarica bez ijedne izgovorene reči pokazuje slike članova svoje porodice za koje ne zna da li su živi: „Radost zbog pažnje ove stare, izmučene žene postade tuga” (Ćosić 1957 : 57). U Ivanjijevom romanu, ta scena je transponovana na sledeći način: „Biće da se pogled pisca i agitpropovca iz Srbije zadržao i na sobarici [...] Izazivala ga je noga u svilenom čarapi, crna glatka suknja pod belom, čistom i štirkanom kecljicom kliznula je malo na gore” (Ivanji 1986: 159). Ivanji, dakle, bira, i zatim tendenciozno tumači, upravo one Ćosićeve zapise koji ga mogu prikazati kao frivolnog gosta i nekompetentnog svedoka. Iako je sa formalne tačke gledišta Ivanjijev roman fikcionalan, a Ćosić tek književni lik u njemu, ovakva ironizacija ne može ostati bez reperkusija na status svog prototipa u stvarnosti. U svojoj naknadnoj publicističkoj knjizi *Mađarska revolucija 1956*. Ivanji će Ćosiću upravo kao stvarnom autoru nameniti i par dodatnih žaoka: primetiće da se Ćosićev izveštaj može smatrati književno dragocenim, ali ne i pouzdanim s obzirom na to da autor nije govorio mađarski, a u opisu rušenja Staljinovog spomenika (kao i drugde) sebi dozvoljava i previše pesničke slobode jer „bronza nije metal nego legura” (Ivanji 2016: 134–135).

Ova diskretna ali kontinuirana kritika Ćosića se samo delimično može objasniti borbom za monopol nad jugoslovenskim javnim sećanjem na mađarski ustanak. Mnogo je bitnija okolnost to što Ivanji svoj roman o mađarskoj jeseni piše u periodu jugoslovenske jeseni, sredinom osamdesetih godina. Stvarni razlog Ivanjijevog ironičnog predstavljanja Ćosića ne leži u onome što je Ćosić zabeležio o ustanku u Mađarskoj 1956. godine već u onome što je on postao u Jugoslaviji upravo tih osamdesetih godina (v. Dragović-Soso 2002). Drugim rečima, radi se o jugoslovenskoj budućnosti sećanja na mađarski ustanak. Građanski sukob u Mađarskoj, prelomljen kroz prizmu jugoslovenske krize osamdesetih godina, a zatim i građanskog rata devedesetih godina, pretvara se u unutarjugoslovenski sukob dva pisca koji su u vreme ustanka 1956. godine bili komunisti, a kojima su se mišljenja i politički putevi naknadno razili upravo po pitanju vrednovanja Jugoslavije. Ćosić je postao jugoskeptični nacionalista i shodno tome retrospektivno relativizovao osudu mađarskog ustanka, tvrdeći da je zapravo nameravao da se priključi štabu ustanika, ali je

bio sprečen od strane službenika jugoslovenske ambasade (Ćosić 2000: 114–115). Ivanji je postao jugonostalgični kosmopolita i u svetlosti raspada Jugoslavije i ratnih zločina dodatno zaoštrio stav prema šovinističkim i nasilnim aspektima mađarskog ustanka, ostajući gotovo usamljen u horu afirmativnih pogleda zapadnih istoričara na taj događaj (Ivanji 2016: 318–319).

Zaključak

Politički dijalog je zasnovan na kantovskoj tezi da je recipročno gostoprimstvo, sa osiguranim statusom gosta i domaćina, jedina alternativa ratu, tj. onom večitom miru koji se može naći na groblju. Da se poslužimo znatno modernijom slikom koju je, drugim povodom, formulisao Lukač: mir je diskurzivni hotel na ivici provalije. Takav hotel se može kritikovati kao komoditet i konvencija, ali ga to ne čini manje nužnim, ili u najmanju ruku poželjnim, s obzirom na alternativu. Međutim, u velikim krizama političko gostoprimstvo se urušava i ovaj normativni hotel pada u provaliju. Godine 1956. to se dogodilo kako u Mađarskoj tako i u Jugoslaviji: sovjetske trupe su od gostiju, čiji je boravak regulisan Varšavskim paktom, postale domaćini; mađarski političari i ustanici, koji su želeli da sovjetskim trupama otkažu gostoprimstvo, pretvorili su se od domaćina u goste, izbeglice u trećim zemljama; jugoslovenska politička elita se pak našla u paradoksalnoj poziciji da istovremeno bude i domaćin na svojoj i gost na mađarskoj teritoriji. Na mestu urušenog gostoprimstva, Ćosić i Ivanji, jugoslovenski gosti u Mađarskoj, artikulišu egzaltiranu, kompenzatornu i pomalo narcisoidnu predstavu o jugoslovenskom hotelu na ivici mađarske provalije. Hotel kod Ćosića i Ivanjija nije toliko institucija koliko hronotop, mesto koje funkcioniše kao osmatračnica, kao raskrsnica za susrete i kao sigurno utočište, i na taj način strukturira pripovedanje. Ali, hotel za ove pisce nije samo poetski već i politički hronotop: on je korelat jedne države, i ideologije, kojoj su spokojno mogli da se vrate, sve dok i ona nije nestala u provaliji. Njihova indirektna polemika u decenijama nakon ustanka je zapravo pokušaj da iz tog događaja izvuku različite, protivrečne lekcije za razumevanje Jugoslavije i, u krajnjoj liniji, da objasne na koji način je u očima mnogih njihovih sunarodnika nakon pada Berlinskog zida Mađarska postala hotel na ivici jugoslovenske provalije.

Literatura

- Arendt, Hannah. „Totalitarian Imperialism: Reflections on the Hungarian Revolution“. *The Journal of Politics*, Vol. 20, No. 1 (Feb. 1958): 5–43.
- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego, New York, London: Harcourt, 1994.
- Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi (1951–1968)*. Beograd: Filip Višnjić, 2000.
- Ćosić, Dobrica. *Sedam dana u Budimpešti*. Beograd: Nolit, 1957.
- Derrida, Jacques. *De l'hospitalité*. Paris: Calmann-Levy, 1997.
- Dimić, Ljubodrag. „Josip Broz Tito, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956“. *Jugoslavija i hladni rat: ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Dragović-Soso, Jasna. *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: Hurst & Co., 2002.
- Enzensberger, Hans Magnus. „Revolutions-Tourismus“. *Palaver: Politische Überlegungen (1967–1973)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1974. 130–168.
- Fehér, Ferenc and Agnes Heller. *Hungary 1956 Revisited: The Message of a Revolution, a Quarter of a Century After*. London: Allen & Unwin, 1983.
- Fejtő, François. *Budapest 1956: la révolution hongroise*. Paris: Julliard, 1966.
- Gaty, Charles. *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt*. Washington, DC, Stanford: Woodrow Wilson Center Press, Stanford University Press, 2006.
- Ivanji, Ivan. „Otac nacije o najvećem sinu naših naroda“. *Vreme* 1730, 28. Februar 2024: 34–37.
- Ivanji, Ivan. *Jedna mađarska jesen*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1986.
- Ivanji, Ivan. *Mađarska revolucija 1956*. Beograd: NP Vreme, 2016.
- Julius, Đuka. „U Mađarskoj staro je pokopano“. *Politika*, 15. novembar 1956: 3.
- Kant, Immanuel. *Zum ewigen Frieden*. Stuttgart: Reclam, 2002.
- Kovačević, Katarina. „Mađarske izbeglice u Jugoslaviji 1956–1957. godine“. *Tokovi istorije* 1–2/2003. 91–124.
- Lukács, György. „Gelebtes Denken“. *Autobiographische Texte und Gespräche*. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2005: 49–223.
- Lukács, György. *Die Theorie des Romans*. Darmstadt, Neuwied: Luchterhand, 1965.
- Lukács, György. *Zerstörung der Vernunft*. Darmstadt, Neuwied: Luchterhand, 1973.
- Mićunović, Veljko. *Moskovske godine 1956/1958*. Zagreb: Liber, 1977.
- Reuter-Hendrichs, Irena. *Jugoslawiens Osteuropapolitik in den Krisen des Sowjetischen Hegemonialsystems*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1985.

Vladimir Zorić

GRAND HOTEL ABYSS: YUGOSLAV TESTIMONIES OF THE HUNGARIAN UPRISING IN 1956

This essay brings together the Kantian notion of universal hospitality as the sole alternative to war and Gyorgy Lukács' metaphor of a hotel on the edge of abyss and examines the value of those concepts in Yugoslav responses to the Hungarian uprising in 1956. Political hospitality, which is based on fixed roles of the host and the guest, is proven to be a fragile convention which easily collapses in revolutions and wars where hosts and guests swap positions. In the autumn of 1956, as the Soviet forces occupied Hungary and put an end to its liberal push, Yugoslavia hosted a number of key political figures and refugees but also sent its own journalists to report on the events and communicated with Yugoslavs who were already there. The key testimonies of the Yugoslavs in Hungary, Dobrica Ćosić's diary *7 Days in Budapest* [1957] and Ivan Ivanji's novel *A Hungarian Autumn* [1986], as well as their publicist sequels, use their own guest status to articulate a triple dialogue. They correspond with the participants of the uprising, with the Yugoslav authorities of the time, and, over a *longue durée*, with the process of the disintegration of Yugoslavia. Both texts are driven by the master trope of a hospitable Yugoslav hotel on the edge of a Hungarian abyss but they also anticipate, and wrestle with, the fact that in the 1980s and the 1990s this edifice itself was bound to end up in an abyss which in many ways surpassed the depths of the Hungarian crisis.

Keywords: hospitality, hotel, dialogue, Hungarian uprising, Dobrica Ćosić, Ivan Ivanji, Immanuel Kant, György Lukács